

УДК 377.12

Рожнова Тетяна Євгенівна,
здобувач кафедри менеджменту
освіти, економіки та маркетингу
ДВНЗ "Університет менеджменту
освіти" АПН України, м. Київ

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АПРОБАЦІЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПТНЗ НА ЗАСАДАХ ІННОВАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ

Анотація: У статті розкрито організацію експериментальної перевірки моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій; представлено розроблену програму дослідження, процес дослідження та результати педагогічного експерименту; представлені особливості застосування інноваційних технологій в управлінні професійно-технічним навчальним закладом, висвітлено бачення управлінських проблем на основі впровадження сучасних принципів та інноваційних технологій, розглянуто стан і шляхи розвитку ПТНЗ для забезпечення економіки України висококваліфікованими робітничими кадрами; виокремлено основну мету експериментальної роботи, яка полягає у підтвердженні робочої гіпотези та глибшому вивченні об'єкта й предмета дослідження.

Аннотация: В статье раскрыта организация экспериментальной проверки модели управления ПТУЗ на засадах инновационных технологий; представлена разработанная программа исследования, процесс исследования и итоги педагогического эксперимента; предоставлены особенности внедрения инновационных технологий в управлении ПТУЗ, углублено видение научных проблем моделирования управленческих процессов на основе внедрения современных принципов и инновационных технологий для перспективного развития учебного заведения и обеспечения экономики Украины высококвалифицированными рабочими; выделено главную цель экспериментальной работы, которая заключается в подтверждении рабочей гипотезы и углубленном изучении объекта и предмета исследования.

Annotation. The article reveals the organization of experimental checking of managing model of vocational training educational institutions on the basis of innovational technologies;

worked out programme, the process itself and the results of the pedagogical experiment are also represented in the article;

peculiarities of application of innovational technologies in the management of vocational training educational institutions are observed;

problems of management are highlighted on the basis of implementation of modern principles and ways of vocational training institutions development are introduced for providing the economy of Ukraine with highly qualified workers;

the main purpose is defined in proving of hypothesis and deep studying of the object and the subject of research.

Ключові слова: управління професійно-технічним навчальним закладом, інноваційні технології, модель управління ПТНЗ, експериментальна перевірка моделі, констатуючий та формуючий експеримент.

Ключевые слова: управление профессионально-техническим учебным заведением, научно-методические рекомендации, модель управления ПТУЗ, экспериментальная проверка модели, констатирующий и формирующий эксперимент.

Key words: management of the vocational training educational institution, innovational technologies, model of management, experimental model checking, stating and forming experiment.

Актуальність теми дослідження обумовлена модернізацією сучасної освіти. Нові концептуальні основи педагогічного процесу, нова законодавча база потребують ґрунтовного осмислення, опрацювання, створення умов для практичного застосування на всіх рівнях управління освітою. Освітні нововведення визначаються на державному рівні, але впроваджуються в конкретному навчальному закладі.

Реформування системи управління професійно-технічних навчальних закладів (далі ПТНЗ) будь-якої галузі вимагає зміни парадигми, передусім, у напрямі сучасного управлінського мислення усіх причетних до освітнього процесу[7, с.21].

Випускники професійно-технічних навчальних закладів повинні бути підприємливі, конкурентноспроможні робітники з високим рівнем кваліфікації, професійної компетентності, мобільності, здатності до швидкої адаптації в умовах сучасного виробництва[9].

Такий підхід вимагає наукового бачення управлінських проблем на основі впровадження сучасних принципів, методів та функцій, моделей управління ПТНЗ, пошуку інноваційних технологій, методик професійного, практичного навчання, тіснішого його поєднання з управлінською діяльністю закладів професійно-технічної освіти. Такий стратегічний орієнтир передбачає перш за все розробку моделей та науково-методичних рекомендацій до моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій для реалізації учасниками навчально-виховного процесу власної професійно-освітньої траєкторії, визначеної його можливостями, запитами, інтересами і здібностями. На сьогодні цим питанням державні органи управління професійною освітою ще не приділяють належної уваги[12,с.67].

Загальні положення теорії менеджменту розроблені та висвітлені в роботах І. Ансоффа, М. Альберта, Р. Дафта, Д. Клїлланда, В. Кінга, М. Мескона, Ф. Тейлора, А. Файоля, Ф. Хедоурі, Г. Черча та ін.; теорія соціального управління – в роботах О. Аверіна, В. Афанасьєва, О. Берга, М.Вебера, . Б.Гаєвського, Д. Гвішиані, Г. Дмитренка, Ф. Хміля, А.Шегди, Г. Щокіна та ін.

Актуальні проблеми з управління та організації діяльності закладів професійної освіти вивчались провідними вітчизняними вченими та практиками, серед яких: О. Годунов, Г. Дмитренко, І. Зязюн, В. Мадзігон, П. Керженцев, О. Савченко, Г. Попов, О. Ковальов, Д. Кайдалов, В. Кремень, В. Луговий, Н. Ничкало, В. Олійник, Р. Шакуров та ін.

Науково-теоретичні та організаційно-педагогічні основи управління в системі професійно-технічної освіти висвітлено у роботах С.Артюха, С. Батишева, А. Дьоміна, В. Мадзігона, М. Махмутова, Г.Пустовійта, Л. Сергєєвої, О. Щербак, М. Ярмаченка та ін.

Концептуальні положення управління закладами освіти розглянуто в роботах Ю.Бабанського, В.Краєвського, В.Кричевського, М.Кларина, О.Коротаєвої, В.Маслова, С.Мухіної, Г.Селевка, О.Сухомлинської, П.Худоминського, А. Хуторського, В.Шаркунової та ін. Філософський та соціологічний аспекти висвітлено в роботах В. Андрущенко, Б. Гершунського, І. Зязюна, В.Кудіна, В. Кременя, В.Лутая, В.Солодкова та ін.. Аналіз наукової літератури та дисертаційних досліджень свідчить про посилення уваги науковців до вивчення основних тенденцій і специфіки підготовки робітничих кадрів в Україні, організації системи управління професійною освітою в цілому та професійно-технічною освітою зокрема із частковим застосуванням в управлінській діяльності інноваційних технологій.

Проте в науково-дослідницьких роботах поза увагою залишилося експериментальна перевірка впровадження моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій.

Усе викладене вище зумовило вибір теми дослідження „Експериментальна перевірка моделі ПТНЗ на засадах інноваційних технологій”.

Мета статті: запропонувати організацію експериментальної перевірки моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій, розкрити суть принципу інноваційності в управлінні ПТНЗ як одного з пріоритетних і динамічних у контексті обґрунтування представленої експериментальної перевірки моделі ПТНЗ на засадах інноваційних технологій, реалізація якої сприятиме розвитку ринкових відносин і зростанню рівня підготовки кваліфікованих робітників для різних галузей господарства країни.

Завдання статті: обґрунтувати організацію експериментальної перевірки моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій; представити розроблену програму дослідження, процес дослідження та результати педагогічного експерименту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій – динамічний процес, що має змінити інертність, необґрунтований консерватизм.

Основною метою нашої експериментальної роботи є підтвердження робочої гіпотези та глибше вивчення об'єкта й предмета дослідження.

З метою вивчення стану управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій, визначення ступеня розбіжності між реальним станом і необхідним для ефективної управлінської діяльності щодо впровадження нововведень, а також для експериментальної апробації моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій розроблена програма дослідження, яка складається з п'яти етапів.

I. Підготовчий етап

Визначення та наукове обґрунтування теми, мети, завдань дослідження, складання плану експериментальної роботи.

Вивчення та аналіз нормативно-правового забезпечення управління інноваційною діяльністю педагогів ПТНЗ, науково-методичної літератури та педагогічного досвіду з вирішуваної проблеми.

Запропонована структура та зміст моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій.

Обґрунтовано методи і технології упровадження моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій.

Розроблені критерії моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій.

II. Проведення констатуючого експерименту

Збір і аналіз інформації з питань використання інновацій у ПТНЗ.

Анкетування адміністрації, педагогічних працівників ПТНЗ щодо стану використання інноваційних технологій в управлінні ПТНЗ.

Спостереження за практичною діяльністю керівників ПТНЗ з даної проблеми безпосередньо на їх робочих місцях.

Узагальнення результатів констатуючого експерименту.

III. Проведення формуючого експерименту

Розробка плану апробації моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій.

Експериментальна перевірка моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій у експериментальних ПТНЗ.

Підведення підсумків формуючого експерименту.

IV. Порівняльний етап.

Порівняння констатуючого і формуючого експерименту.

Визначення ефективності запропонованої моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій.

V. Узагальнюючий етап

Системний аналіз результатів експериментального дослідження.

Розробка методичних рекомендацій щодо моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій.

Пропаганда та розповсюдження результатів дисертаційного дослідження.

На підготовчому етапі з метою вивчення теоретичного стану проблеми управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій ми проаналізували філософську, соціологічну, педагогічну, психологічну, управлінську літературу; досконало вивчили законодавчі, нормативні документи, які складають нормативно-правову базу здійснення управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій; визначили об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, сформулювали гіпотезу, доведенню якої підпорядкувалась наша науково-експериментальна діяльність.

Наразі очевидно, що вибір відповідних методів дослідження визначається характером фактичного матеріалу, умовами і метою конкретного етапу дослідження.

Тому вирішення завдання щодо аналізу теоретичних джерел з питань управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій зумовило використання таких методів, як системний аналіз наукової літератури з питань загального, педагогічного, інноваційного менеджменту; вивчення нормативних, директивних, інструктивних, методичних документів, на основі яких організовується інноваційна діяльність і управління ПТНЗ; метод сходження від абстрактного до конкретного.

Вивчення та аналіз практичного стану управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій забезпечувались такими методами: спостереження, групові та індивідуальні бесіди з керівниками, заступниками директорів ПТНЗ, щодо вирішення даної проблеми, анкетування, вивчення документації ПТНЗ.

Під час роботи над створенням та обґрунтуванням моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій, ми використовували методи абстрагування, порівняння, конкретизації й систематизації, ідеалізації, моделювання.

Для апробації створеної моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій обрано класичний експеримент. Експеримент, на думку В.Шейко, - це «метод вивчення об'єкта, який пов'язаний з активним і цілеспрямованим втручанням дослідника в природні умови існування предметів і явищ або створенням штучних умов, необхідних для виявлення його відповідної властивості» [14, с. 68].

Під час проведення експерименту було використано такі емпіричні методи науково-дослідницької діяльності, як спостереження, анкетування, метод експертних оцінок, визначення середніх показників.

Узагальнення даних експерименту та розробка рекомендацій щодо функціонування моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій

здійснювались за допомогою методу кількісного і якісного аналізу результатів, статистична обробка даних, графічне відображення результатів, порівняння, узагальнення.

На підготовчому етапі ми запропонували структуру та зміст моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій, обґрунтували методи і технології упровадження моделі та розробили її критерії.

Відповідно до мети, завдань і методики дослідження (розроблені нами на першому етапі пошукової роботи) нами була розроблена програма проведення експериментальної роботи.

На першому етапі (2007-2008рр.) розпочалось теоретичне дослідження, пов'язане з вивченням джерел, які б дозволили визначити рівень розкриття проблеми, пов'язаної з науково-теоретичним забезпеченням процесів моделювання управлінської діяльності в ПТНЗ. Були вивчені наукові підходи до розробки моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій. Було виявлено, що ускладнення змісту роботи у ПТНЗ почало сприяти впровадження в управлінську діяльність керівників ПТНЗ моделей управління.

На другому етапі дослідження (2008-2009рр.) проводився констатуючий експеримент.

Експеримент проводився на базі ДПТНЗ «Житоирське вище професійне училище сервісу і дизайну», ПТНЗ Дніпропетровської області: НВЦ №2, ПТУ№71, ПТНЗ Запорізької області: ДНЗ «Токмацький професійний ліцей», ДНЗ «Бердянський центр професійно-технічної освіти», ДНЗ «Бердянське вище професійне училище ресторанного сервісу», ДНЗ «Запорізький професійний промисловий ліцей», ДНЗ «Мелітопольське вище професійне училище», ДНЗ «Молочанський професійний аграрний ліцей», Тернопільське вище професійне училище ресторанного сервісу і торгівлі, Тернопільський ЦПТО №1, Тернопільське вище професійне училище технологій та дизайну, Володимир-Волинське вище професійне училище та Камінь-Каширське вище професійне училище Волинської області. Всього

було охоплено дослідженнями 14 ПТНЗ з них експериментальними стали 10 (НВЦ №2, ПТУ№71 Дніпропетровської області, ДНЗ «Токмацький професійний ліцей», ДНЗ «Бердянський центр професійно-технічної освіти», ДНЗ «Бердянське вище професійне училище ресторанного сервісу» Запорізької області, Тернопільське вище професійне училище ресторанного сервісу і торгівлі, Тернопільський ЦПТО №1, Тернопільське вище професійне училище технологій та дизайну, Володимир-Волинське вище професійне училище та Камінь-Каширське вище професійне училище Волинської області).

Всього було охоплено дослідженням 271 управлінець (керівники училищ, їх заступники, старші майстри та методисти), з яких 156 керівників (або їх заступники) – з експериментальних училищ і 115 – із закладів, які були визначені, як контрольні.

Ми вважали за доцільне проводити опитування педагогів закладів з метою вивчення застосування інноваційних технологій в організації навчально-виховного та навчально-виробничого процесів в професійно-технічних навчальних закладах. Нами була розроблена анкета, в яку входило 8 питань і були передбачені різні варіанти відповідей.

Респонденти мали можливість обрати правильну з їх точки зору відповідь. Всі анкети мали звернення до педагогів: щоб відповіді були відвертими, оскільки від цього залежить успішність дослідження.

Анкета була розроблена для педагогічних працівників ПТНЗ з метою вивчення їх відношення до застосування інноваційних технологій до навчального процесу.

Аналіз анкетування показав, що у всіх навчальних закладах використовуються інноваційні технології, але 50% опитуваних відповіли, що інноваційні технології використовуються в управлінні ПТНЗ, 82% від числа опитаних, відповіли, що інноваційні технології використовуються у навчально-виховному процесі, 87% від числа опитаних, відповіли, що інноваційні технології використовуються у навчально-виробничому процесі.

Результати анкетування з четвертого питання: «Які позитивні зміни відбулися у функціонуванні сучасних ПТНЗ?», були зведені у таблицю 1:

Таблиця 1

Результати відповідей на питання 4 анкети

№ відповіді	Контрольна група педагогів (115чоловік)		Експериментальна група педагогів (156 чоловік)	
	кількість	%	кількість	%
1	38	33	115	74
2	71	62	131	84
3	25	22	95	61
4	25	22	32	21
5	5	4	20	13
6	46	40	109	70
7	23	20	42	27
8	10	9	9	6

Аналіз здобутих показників показав, на жаль, що зміни які відбулися у сучасних ПТНЗ не вилучили повністю авторитарного управління, його вилучення відбулося, як вважають лише 22% та 21% респондентів, планування роботи ПТНЗ здійснюється за проектно-цільовою методикою лише у 20% та 27% опитаних, 4% та 13% опитаних респондентів відмітили, що в їхніх ПТНЗ виділяються кошти на видавничу діяльність, а поява та використання альтернативних джерел інвестування освіти відбувається у 9% та 6% опитаних.

Результати відповідей на п'яте запитання «Якої категорії педагогічних працівників зріс рівень інноваційної активності?» були введені в таблицю 2.

Таблиця 2

Результати відповідей на питання 5 анкети

№ відповіді	Контрольна група педагогів (115чоловік)		Експериментальна група педагогів (156 чоловік)	
	кількість	%	кількість	%
1	44	38	91	58
2	56	49	114	73

3	46	40	93	60
4	8	7	55	35
5	23	20	58	37
6	5	4	59	38
7	5	4	-	-

Здобуті показники показали певну розбіжність у поглядах педагогів контрольної та експериментальної груп. Якщо в першій групі 49% визнали, що найбільше зріс рівень інноваційної активності викладачів із застосуванням інноваційних технологій, то в експериментальній групі педагогів так вважають 73% опитаних, майстрів виробничого навчання зріс рівень активності вважають 40% та 60% респондентів, адміністрації зріс рівень активності вважають 38% та 58% опитаних. Всього лише 4% опитаних респондентів з контрольної групи вважають, що рівень активності не змінився у всіх педагогічних працівників.

З метою вивчення поглядів педагогів закладів, що були охоплені дослідженням, було сформульоване 6 запитання, відповіді на яке мали виявити думку респондентів щодо оцінки ними змін які відбулися у ПТНЗ із застосуванням інноваційних технологій у навчально-виробничий та навчально-виховний процес.

Результати відповідей були зведені в таблицю 3, а аналіз їх дозволив зробити певні висновки про зміни у навчально-виробничому та навчально-виховному процесі із застосуванням інноваційних технологій.

Таблиця 3

Результати відповідей на питання 6 анкети

№ відповіді	Контрольна група педагогів (115 чоловік)		Експериментальна група педагогів (156 чоловік)	
	кількість	%	кількість	%
1	21	18	29	19
2	61	53	102	65
3	5	4	5	3
4	28	24	63	40

5	15	13	24	15
---	----	----	----	----

Аналіз відповідей на це питання дозволив помітити, що із застосуванням інноваційних технологій найбільше відбулося впровадження комп'ютерно-зорієнтованих, інтегрованих уроків, так вважають 53% та 65% респондентів, підвищення якості в організації та поведенні виробничої практики відбулося на думку 18% та 19% опитаних педагогічних працівників, нічого не змінилося в організації навчально-виробничого та навчально-виховного процесу із застосуванням інноваційних технологій, вважають 4% та 3% респондентів, застосування підручників, посібників, методичних рекомендацій, розроблених викладачами ПТНЗ відбувається, як вважають 24% та 40% респондентів, 13% та 15% опитаних педагогічних працівників вважають, що відбувається генерування перспективного педагогічного досвіду у ПТНЗ із застосуванням інноваційних технологій .

У бесідах з педагогами абсолютна більшість їх погоджується із необхідністю впровадження інноваційних технологій в управління ПТНЗ, із необхідністю впровадження моделі управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій.

Найбільш цікаві відповіді, з нашої точки зору, були отримані на питання № 7 анкети: «Пронумеруйте, що необхідно для застосування інноваційних технологій в управлінні ПТНЗ, на вашу думку, в рейтинговому порядку їх схвалення».

27% респондентів з контрольної групи опитаних на перше місце висунули, що для застосування інноваційних технологій в управлінні ПТНЗ слід забезпечити додаткове фінансування інноваційних проектів, 22% з цієї ж групи вважають, що на першому місці повинна бути підготовка до інноваційної діяльності членів педагогічного колективу. На друге місце 27% контрольної групи опитаних педагогів віднесли необхідність підвищення професійної компетентності управлінців, на третє місце 31% респондентів віднесли необхідність матеріальної підтримки для інноваційної діяльності і

на останнє місце було віднесено (42% респондентів з контрольної групи опитаних) підтримка органів влади через невтручання у внутрішню діяльність ПТНЗ.

Експериментальна група опитаних на перше місце віднесла для застосування інноваційних технологій в управлінні ПТНЗ, забезпечення додаткового фінансування інноваційних проєктів(53% респондентів), 61% опитаних на друге місце поставили необхідність матеріальної підтримки для інноваційної діяльності, 55% опитаних на третє місце віднесли підвищення професійної компетентності управлінців, 28% респондентів віднесли підготовку до інноваційної діяльності членів педагогічного колективу, на останнє місце було віднесено (46% респондентів) підтримка органів влади через невтручання у внутрішню діяльність ПТНЗ.

У процесі констатувального експерименту нами вивчався стан реалізації управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій. Для цього були використані різні групи емпіричних методів: аналіз документації ПТНЗ, педагогічні спостереження, опитування, співбесіди, анкетування, визначення рейтингу управлінської діяльності.

Опитування керівників ПТНЗ Дніпропетровської області, заступників директорів з навчально-виробничої роботи під час проходження курсів підвищення кваліфікації при Університеті менеджменту освіти АПН України, педагогічних працівників Запорізької, Тернопільської та Волинської областей дозволило зробити узагальнення, що серед позитивних змін у системі ПТНЗ вони назвали: функціонування мережі закладів освіти нового типу; науково-методичне забезпечення освітнього процесу; вилучення із управлінської та педагогічної практики авторитарного стилю; застосування в управлінні ПТНЗ інноваційних технологій.

Методом анкетування встановлено, що більшість керівників ПТНЗ вважають за необхідне вилучити із власної діяльності авторитарний стиль управління та вважають за доцільне розвинути професійну компетентність,

здатність приймати нестандартні рішення, постійно здійснювати самоосвіту, ініціювати і реалізувати інноваційні процеси.

Управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій – динамічний процес, що має змінити інертність, необґрунтований консерватизм.

У ході здійснення констатувального і формувального експериментів, з'ясовано переваги управління ПТНЗ на засадах інноваційних технологій та його вплив на результативність та розвиток ПТНЗ, створення «комунікативного середовища», яке характеризується сукупністю цінностей у відносинах між учасниками навчально-виробничого та навчально-виховного процесів: особистість – найвища цінність; колективне прийняття рішень; спільне вирішення проблемних ситуацій, відсутність авторитарного стилю управління; знаходження позитивного результату у будь-якому виді діяльності; відповідальність усіх учасників навчально-виробничого та навчально-виховного процесів за наслідки діяльності.

Дане дослідження не вичерпує себе, а ставить за мету продовжити теоретичне обґрунтування та практичне підтвердження переваг використання інноваційних технологій в управлінні ПТНЗ над традиційними формами управління.

Список використаних джерел

1. Даниленко Л.І. Інноваційний освітній менеджмент: Навч. посібник. – К., Главник, 2006. – 144 с.
2. Даниленко Л.І. Менеджмент інновацій в освіті. – К.: Шк. світ, 2007. – 120 с.
3. Даниленко Л.І., Сергеева Л.М. та ін. За заг. ред. В.В.Олійника. Сучасні підходи до управління професійно-технічними закладами: Навчально-методичний посібник. – К.: ТОВ «Етіс Плюс», 2007. –104 с.
4. Дичківська І. Інноваційні педагогічні технології: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.

5. Закон України « Про інноваційну діяльність» // Закони України в 12 Т. – К.: АТ «Книга». – 1996. – Т.8. – С.202-212.
6. Мельник В. Підвищення кваліфікації керівника загальноосвітнього навчального закладу як інноватора освітнього процесу // Директор школи. – 2002. – №9, березень. – С.5-6.
7. Мельніченко В.В. Особливості менеджменту у професійно-технічній освіті: Навчальний посібник. – М.: вид-во «КВІТ», 2006. – 237 с.
8. Морозов Ю.П. Инновационный менеджмент: Учебное пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ ДаНа, 2000. – 446 с.
9. Ніколаєнко С.М. Теоретико-методологічні основи управління інноваційним розвитком системи освіти України: монографія. – К.: Київ. Нац. тор.-екон. ун-т, 2008. –419 с.
10. Освітні технології: Навч-метод. посібник / За заг. ред. О.Пехоти. – К.: А.С.К., 2001. – 256 с.
11. Погрібна Н.С. Педагогічні засади інноваційної управлінської діяльності: дис. канд. пед. наук: 13.00.01. – К.: ЦППО АПН України, 2006.
12. Рожнова Т.Є. Організаційно-педагогічні засади використання інноваційних технологій в управлінні професійно-технічним навчальним закладом // Імідж педагога. №2(101). – С.67-70.
13. Селевко Г. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – Т 1. – 816 с.
14. Шейнис А. Проведение дистанционного исследовательского проекта через Интернет в школьной географии // Краєзнавство. Географія. Туризм.-2001 .-№21/24.-С.46-47.